

управ, інших земських установ (лікарень, притулків, училищ, дослідних станцій, кас дрібного кредиту та ін.), кошторисна документація. Значну джерельну цінність мають наявні в бібліотечних фондах окремих архівів систематичні зводи постанов земських зібрань, у яких вміщувалася досить повна довідкова інформація про постановку, обговорення й вирішення різних питань земської діяльності. Крім того, чисельністю відзначаються матеріали (протоколи, доповіді) земських з'їздів і нарад з питань народної освіти, медицини, ветеринарії, агрономії, статистики, страхової справи тощо. Самостійну групу становлять статистичні матеріали, які публікувалися у формі серійних видань (матеріали подвірних переписів, оціночних описів, санітарних обстежень), щорічників (оглядів, календарів), окремих монографічних праць. У деяких архівах збереглися досить повні комплекти земських періодичних видань (журналів, газет, бюлетенів) як універсального, так і спеціального змісту.

Отже, починаючи з 1920-х рр., у складі бібліотечних фондів державних архівів України сформувалися цінні колекції земських видань. Їх склад відображає увесь спектр друкованої продукції земств. Вивчення кількісних та якісних характеристик цих документальних комплексів засвідчує їх вагоме (а в багатьох випадках незамінне) джерельне значення для реконструкції історії земського самоврядування в регіонах України. Оптимізація умов доступу дослідників до фондів друкованих видань державних архівів сприятиме актуалізації документної інформації земських видань.

1. Зенкова Л. Документи Державного архіву Полтавської області як джерело вивчення діяльності місцевого самоврядування у пореформений період // *Архіви і документація спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903-2003): Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії*. – Полтава, 2003.
2. Мельничук І.П. Фонди Державного архіву Вінницької області про діяльність органів місцевого самоуправління на Поділлі у XIX ст. // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. – Вінниця, 2003. – Вип. 5.
3. Пестрій А. Бібліотека Державного архіву Львівської області // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВС УРСР*. – 1958. – № 1.
4. Коваленко О. Бібліотека Хмельницького обласного архіву // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління МВС УРСР*. – 1959. – № 1.
5. Корецька О.А. Бібліотека – найважливіше джерело культури народу // *Праці Державного архіву Одеської області*. – Одеса, 2005. – Т. XIV.
6. Кравчук А., Кузьміна Н. *Науково-довідкова бібліотека архіву – джерело вивчення історії України // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Розвиток бібліотечної справи в краї: Наук. зб.: Мат-ли XVI Волин. наук. іст.-краєзнавчої конф., присв. 65-річчю Волин. держ. обл. універ. б-ки ім. О. Пчілки, 1-2 червня 2005 р., м. Луцьк*. – Луцьк, 2005.
7. Комарницький М. Більше уваги книжковим фондам (порядком обговорення) // *Радянський архів*. – 1931. – Кн. 4-5.
8. Сальніков К. Завдання архівів у галузі концентрування й використання старих друкованих видань // *Архів Радянської України*. – 1932. – № 4 – 5.
9. Кузовова Н.М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // *Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей*. – Херсон, 2005.
10. Макієнко О.А. Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області // *Історичний архів. Наукові студії*. – Миколаїв, 2010. – Вип. 4.
11. Макієнко О.А. *Архів Херсонського губернського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України*. – 2009. – № 6.
12. О.Н. До огляду Єдиного Державного Архівного Фонду

УСРР // *Архівна справа*. – 1929. – Кн. II.

13. Шабатін Ів. *Матеріали з історії України, що переходять в архівосховищах КримАСРР // Радянський архів*. – 1931. – Кн. I.
14. *Державний архів Автономної Республіки Крим*. – Ф. р-415. – Оп. 1. – Спр. 68.
15. *Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО)*. – Ф. р-733. – Оп. 1. – Спр. 2.
16. ДАХО. – Ф. р-735. – Оп. 1. – Спр. 36.
17. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України)*. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 131.
18. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 132.
19. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 180.
20. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 128.
21. *Збірник узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі / Центральне архівне управління УСРР*. – Х., 1928. – Вип. 2.
22. Міяковський В. *Центральний архів ім. Антоновича в Києві (1922-1925 рр.) // Архівна справа*. – 1925. – Кн. I.
23. Грибін М. *Харківський Краєвий Історичний Архів та його фонди // Архівна справа*. – 1930. – Кн. 3.
24. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 471.
25. ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 867.
26. *Постанова Центрального архівного управління про наслідки обслідування стану роботи 17 МАУ // Радянський архів*. – 1931. – Кн. 2(17).
27. *Державний архів Чернігівської області*. – Ф. р.-651. – Оп. 1. – Спр. 167.
28. *Державний архів Полтавської області*. – Ф. р.-1505. – Оп. 1. – Спр. 281.
29. Ів. Б. *Назрілі питання роботи науково-довідкових бібліотек державних архівів Української РСР // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. – 1960. – № 5.
30. *Державний архів Запорізької області*. – Спр. ф. 56.
31. *Архівні установи України: Довідник / Держкомархів України, УНДІАСД*. – 2-ге вид., доп. – К., 2005. – Т. 1.
32. *Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань 1839-1917 рр., наявних у фондах Чернігівської ОУНБ ім. В.Г. Короленка, Чернігівського державного історичного музею ім. В.В. Тарновського (ЧДІМ), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) / Уклад. Г. Конопацька, Н. Волкова, Л. Семенов*. – Чернігів, 2002.

В. О. Волошенко

«НАРОДНА МЕДИЦИНА» НА СТОРІНКАХ «КІЄВСКОЙ СТАРИНЫ»

Намагаючись показати різні аспекти життя селянства («народу») інтелектуали XIX – початку XX ст. не обійшли увагою питання «народної медицини». Ця тема знайшла своє відображення й на сторінках «Кієвської старини» (далі – «КС») – наукового часопису з української історії, етнографії і літератури, у 1882 – 1907 рр. – визнаного центру українознавчих досліджень та культурно-просвітницького руху. Особливості репрезентації «народних» медичних практик на сторінках видання стали важливою характеристикою проблеми сприйняття селянського світу українськими інтелектуалами, причетними до конструювання національної ідеології, на основі вивчення життя «народу» – виразника національної сутності. Зміст публікацій «КС» не раз потрапляв до поля зору науковців [1; 2], але питання висвітлення у журналі теми «народної медицини» окремо не ставилося. Дослідницький аналіз тематики селянського лікування та знахарства на зламі XIX – XX ст. пов'язаний із розглядом роботи земств, інтересом до демонологічної тематики, проблем селянського світогляду та менталітету [3]. Метою цієї статті є огляд способів трактувань авторами «КС» поняття «народна медицина», селянського пояснення хвороб і методів їх лікування.

Як «царина минулого» тема лікування «народу» на сторінках «КС» підіймалася у публікаціях про існування шпиталів, але питання «народної медицини» порушувалося передусім у розвідках етнографічного характеру. З практичної точки зору воно актуалізувалося у світлі земської боротьби з епідеміями та епізоотіями та заходів з впровадження наукової медицини для народу (у кількох матеріалах «КС»¹ побіжно згадувалося про поширеність на селі хвороб, спалахи епідемій, незадовільні санітарні норми життя, нестачу професійної медичної допомоги, зусилля земств у покращенні медичного обслуговування [4, 233–234; 5, 337; 6, 466; 7, 144–147; 8, 321]; деякі автори² пропагували земську медицину в художній формі [9; 10]). Відомими були суперечки між земцями та селянами через існування в останніх системи ув'язень про причини хвороб та засоби лікування.

У статтях «КС», написаних науковцями-етнографами³, можна знайти описи хвороб селян, «яскарих» випадків захворювань, «народних» рецептів їхнього лікування, «народні ув'язнення» про будову та діяльність тіла, догляд за хворими, пораненими та отруєними [8; 11; 12]; зазначення значущості здоров'я, втрата якого загрожувала «нездатністю до селянської праці» [9; 13], особливостей ставлення оточення до хворих [14]. Відбір та інтерпретація емпіричних фактів здійснювалися на основі підходів західноєвропейської науки. Більш того, саме звертання до цієї теми було зумовлено тим, що у Західній Європі «народна медицина» вже потрапила до кола проблем, вартих «серйозної уваги» медиків та етнографів [12, 163].

У «КС» поняття «народної медицини» розглядалися не у медичній, а «культурно-історичній» площині. В. Милорадович відзначав, що центральне місце відводив «сторонам народного лікування», відомим у французів під назвою «*medecine surnaturelle*» і розглядав селянські методи лікування у рамках «народного світогляду». Слідом за М. Сумцовим, він констатував, що у селянському сприйнятті головною причиною хвороб було потрапляння до тіла чужого духу, тому ліки – це способи видалення духу з організму [11, 46–47], чим мали займатися знахарі. За спостереженнями Л. Ленчевського смертельні хвороби пов'язувалися з діями самої смерті [14, 70–71].

Досліджуючи «народний світогляд», різні автори відзначали подвійний «язичницький та християнський вплив на народне лікування». Поряд з «амулетами» (вовчий зуб, зміїна голова тощо), «охоронцями» від хвороб та порчі вважались «предмети християнського релігійного благочестя» – освячені свічки, пасхальний хліб, ладан, смирна, апокрифи, святі образи, віск [15; 16, 505; 11, 57–59]. Особлива сила надавалася заговореній та «священій» воді та рослинам, які «святили», та й

збирали зі згадками про святих [13, 52–59; 16, 505; 17, 34; 18, 419]. Синкретизм селянських вірувань виявлявся у прикрашенні хат знахарів (багато образів та «крізною зілля»), змісті їхніх звертань та «нашіптувань» – поєднанні прадавніх звернень із молитвами [8, 300–327; 11, 56–57]. Для видалення «закруток» на рослинах запрошували спеціальних знахарів (один з них радив молитися архістратигу Михайлу) або просили священника відслужити молебень і вирвати «закрутку» хрестом («у старинних, могилянських требниках») навіть існували спеціальні молитви [19, 139–141]. До священника посилали і під час надто важких пологів, щоб він «розчинив у церкві царські врата» [20, 260].

Згідно еволюціоністської моделі, дописувачі «КС» розглядали зміну «народних» поглядів та практик по лінії від примітивного стану до цивілізованого (за Р. Келлі, вся європейська етнологія XIX ст. «засновувалася на припущенні, що примітивні у технологічному відношенні народи являють собою точні еквіваленти більш ранніх стадій у розвитку продвинутих суспільств» [21, 97]). Етнографи розходилися у визначенні засобів лікування, що «мали бути» притаманні «народній медицині»: частина практик була віднесена до «віджилих анахронізмів» і тільки окремі з них (узгоджені з науковими підходами) «заслужували» на подальший вжиток.

До поняття «народної медицини» переважно відносилося лікування травами, особливо якщо ті згадувалися у західній науковій літературі. Хоча загальноприйнятої думки про те, дію яких рослин можна було визнавати, не існувало. В. Маркович описував вживані знахарями трави, орієнтуючись на французькі дослідження [18, 420], але у примітці до його статті редакція, погоджуючись із необхідністю «ретельного вивчення так званого народного життя і тих медичних засобів, які емпіричним шляхом застосовуються знахарками», зазначала, що всі перелічені трави апробовані медичною і більшість із них не має «жодного фармацевтичного значення» [18, 413].

Між тим, В. Маркович визнавав ефективність поєднання лікування травами із заклинаннями та молитвами, які під видом «магнетизму, гіпногізму» також почали цікавити лікарів. Ці явища він відніс до «народної психології» [18, 420–422]. М. Сумцов до засобів «народної медицини», крім трав, відносив масаж, застосування якого «на Заході та у Росії» довго залишалось «у руках народу». Тільки з 1860-х рр. він «набув права громадянства у науці й перейшов до медичної практики». Підкреслював давність масажу в історії різних народів, описував техніку «українського народного масажу», зазначаючи, що у розумінні селян їхня полегшувальна дія посилювалася заклинаннями [22, 338–341].

Своєрідно трактував поняття «народної медицини» В. Милорадович, розуміючи під ним всі відомі йому способи вигнання духа: видалення силою слова; залякування; символічне ув'язнення; направлення на якусь рослину, тварину або іншу людину; виманювання пригощаннями; викликання у духу відрази до тіла через обкурювання або введення неприємних речовин [11, 56]. До цих схем вкладався опис О. Малинкою способів допомоги повивальних «бабок», хоча він і не згадує протидії духам [20, 255]. Втім, незвичні представникам «освіченої культури» способи лікування характеризувалися як «пережитки» та «відгомін вікових традицій». В. Маркович назвав «макбетовськими відьмами» знахарок, які радили запарити зілля у бані і облитися 3 рази, щоб ця вода, потрапивши на іншу людину, перенесла на неї хворобу [18, 417]. Як «забобонні» Ф. Кудринський описує дії знахарки та селян під час епізоотії: «тикання» худобі хліба та води у зуби з нашпигуванням, харчування реву корів – «до пари або ні», закопування корів «стой-

¹ Їх авторами були М. Щербаківський – священник с. Шпичинці на Київщині, Л. Лічков – статистик, публіцист, працював секретарем Саратовської губернської земської управи, І. Павловський – історик, викладач Полтавського кадетського корпусу, член Полтавської губернської вченої комісії [1, 355, 273, 303].

² Ю. Левіцька-Пашенко – письменниця, народилася у дворянській сім'ї на Поділлі; Ф. Кудринський – письменник, етнограф, фольклорист, педагог, закінчив Московську духовну академію [1, 266, 256].

³ М. Сумцов – фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч, професор Харківського університету; В. Милорадович – фольклорист, етнограф, у 1875–1890 рр. – мировий суддя Лубенського повіту; М. Стороженко – історик, педагог, земський діяч на Пирятинщині, член Київської археографічної комісії; О. Малинка – фольклорист, етнограф, викладач, член Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, Полтавської вченої архівної комісії, Етнографічної комісії ВУАН; П. Литвинова (Бартош) – етнограф та громадський діяч, народилася у Чернігівській губернії, закінчила Московський університет [1, 334, 287, 332, 280, 272].

мя», пояснення причин епізоотії наговорами, укусом собаки, проїздом чужого пана, який «розвозив хворобу по людях» [9].

Додержуючись засад еволюційної компаративістики, вчені вважали існування «забобонів» характерним для певного етапу розвитку і «дикунів», і «давніх та нових цивілізованих народів», з тією лише різницею, що у народів «варварських» вони відіграють важливу роль, а для «культурних» – маловажні й існують лише як «уламки глибокої старовини, у нижчих класах населення». Залишки «пережитків» пояснювали «відомим, взагалі низьким станом культури народу». Наводили приклади, які підтверджували наявність таких явищ у різних народів [11, 55; 15, 54; 23, 124; 24, 273; 25, 88].

Інтелектуали були впевнені у необхідності роз'яснення селянам «безглузості» марновіровств, сприяння утвердженню «раціонального розуміння природи», протиставляння «темних знахарів» «науково-освіченим лікарям» [8, 324; 23, 124]. На сторінках «КС» представлені і народні уявлення про те, хто міг стати знахарем [8, 326; 19, 141; 20, 256], і раціонально витлумачені припущення авторів про те, що людиною, яка «щось знає», можна було стати завдяки збігу обставин та індивідуальним рисам характеру – обережності, вмінню «доречно» говорити [8, 324; 10, 162 – 163]. Разом з тим, М. Сумцов переконував, що знахарі «підтримують у народі забобони» та шкодять здоров'ю й одночасно вважав, що, доки на селі не вистачає лікарів, до сільського знахарства не можна ставитися тільки «з презирством та осудом» – у «народному світогляді» «знахар такий сильний, що обіймає розумом духовний та речовий світ», «лікує, підбадьорює, втішає», і якщо б «вирвати його з сучасного народного життя», простому народу причинено було б «страждання». У екстрених ситуаціях, наприклад, за укусів змії або скажених собак, вони були просто незамінні, бо «наукова медицина» не мала радикальних засобів лікування цих хвороб [8, 321 – 324].

Зрештою, звертає на себе увагу власне означення «народна» (а не «селянська») медицина. У його межах не розрізнялись прошарки селян – у цьому сенсі всі вони мали в очах інтелігенції однакові інтереси. Як і «народна освіта», це було модерне поняття, яке засновувалося на певній уявній моделі організації лікування «народу» й відображало оптимістичний погляд на процес модернізації суспільства. Не випадково у творі Ф. Кудринського «правильний» підхід до лікування худоби виказували персонажі, дотичні до міської культури – «проїжджий пан», «зухвалий» Іван (підробляв на фабриці), та лікар, який з'явився після закінчення «пошесті», але встиг виступити з промовою щодо «шкідливості забобонів». В іронічному тоні автор характеризує розповіді селян про «свою медицину» [10, 164 – 183]. В. Маркович підкреслював позитивний вплив міської культури на прикладі образу «окультуреної знахарки». Вона отримала знання від покійного чоловіка (який «читав книжки»), вживала нову лексику («боліть у животі» називала «татар (катар) шлунку»), розповідала про важливість «здоров'я», окрім трав та шептань, використовувала мінеральні речовини (соду, сіру, залізо тощо) та аптечні препарати [18, 413 – 422].

Прикметно, що селяни «відповідали» «освіченому товариству» тим самим. Для них «псувачами», «змовниками проти добробуту православних людей» були передусім представники «чужої» культури – пани, інтелігенція (у т.ч. лікарі), містяни, священнослужителі та селяни, які «ходили на роботу на фабрику» [8, 324; 26, 174; 10, 175]. Поряд з цим, у матеріалах «КС» зустрічаються й побіжні згадки про випадки станової взаємодії у медичній сфері. Так, на початку століття

лікуванням іноді займалися дворянки, відставні офіцери, євреї та підлікарі з поміщицьких «людей» [4, 233 – 234]. У свою чергу послугами знахарів користувалися не тільки «люди з неосвічених класів», але й представники інтелігенції, пани та євреї [24, 273; 8, 324; 18, 414; 23, 121], що засвідчувало наявність у них певного спільного простору уявлень та взаємодії.

Отже, на сторінках «КС» поняття «народної медицини» не мало усталеного значення, конструювалося з окремих елементів селянських практик лікування, із виділенням серед них тих, які підлягали «науочненню» й використанню у модерному житті; їхній зміст та кількість варіювалися у різних дослідників, залежно від розуміння «науковості» та «прогресивності». Розглядання «культури» як синоніму «цивілізації» дозволяло протиставляти селянські уявлення науковим медичним методам, вважати ці уявлення відсталими, а самих селян – упослідженими та нижчими, що певною мірою сприяло формуванню негативних стереотипів щодо селянської візії природи хвороб, способів лікування та постаті знахарів. Втім, подібна оцінка вказаних явищ не була єдино можливою для науковців, які, ретельно вивчаючи селянський побут, намагалися виявити «народну самобутність», що робить «Київську старину» важливим джерелом для подальших досліджень як особливостей селянського світу, так і його сприйняття представниками «освіченої культури».

1. Див.: Палієнко М.Г. «Київська старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2005.
2. Тиховліс І.О. До історіографії часопису «Київська старина» // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2008. – № 16.
3. Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004; Коцур Н. Роль земств у становленні вітчизняної гігієни в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Волинські історичні записки. – Луцьк, 2010. – Т. 5; Богданина О., Клименко Ю. Образ відьми в українській літературі другої половини XIX – початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2008. – Вип. 11; Темченко А.І. Вербально-символічні позначення хвороб та потойбічного світу в лікувальних практиках селянських знахарів // Український селянин. – Черкаси, 2004. – № 8; Крижановська О.О. Страху у ментальності українського селянства наприкінці XVIII – в середині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – Вип. XVI; та ін.
4. Синицький Л. Малороссія по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия // Киевская старина (Далі – КС). – 1892. – Т. 36. – № 2.
5. [Щербаківський М.] Детский Эдем до вкушения плода от древа познания добра и зла (из детского мира деревенского мальчика) // КС. – 1895. – Т. 49. – № 4 – 6.
6. [Лічков Л.С.] Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год, краткий очерк, издание Полтавского сельскохозяйственного общества // КС. – 1894. – Т. 46. – № 8.
7. Павловський І. Из прошлого Полтавщины // КС. – 1902. – Т. 79. – № 12.
8. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // КС. – 1889. – Т. 27. – № 11.
9. Левицька-Пащенко Ю. Порченняя // КС. – 1888. – Т. 22. – № 8.
10. Кудринський Ф. «Пошисть» (Рассказ из быта крестьян Черниговской губернии) // КС. – 1895. – Т. 49. – № 4 – 6.
11. Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде, Полтавской губ. // КС. – 1900. – Т. 68. – № 1.
12. [Стороженко М.В.] Коваленко «О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии», в «Этнографическом обозрении» 1891 г. IX; Rehor Lidova Lecha u haličskih Malorusu, в Casopis Musea ceskeho 1891 г. LXV ч.2 // КС. – 1892. – Т. 36. – № 1.

13. Малинка А. Лирник Ананий Гомынок // КС. – 1898. – Т. 63. – № 10.
14. Сообщ. Л.Ленчевский. Похоронные обряды и поверья в Староконстантиновском у., Волын. губ. // КС. – 1899. – Т. 66. – № 7.
15. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // КС. – 1890. – Т. 31. – № 10.
16. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // КС. – 1889. – Т. 25. – № 5 – 6.
17. Беньковский И. Мак в народной демонологии на Волыни // КС. – 1905. – Т. 89. – № 4.
18. Маркович В.В. Знахарки нового типа // КС. – 1891. – Т. 34. – № 12.
19. Литвинова П. Закрутки и заломы // КС. – 1899. – Т. 64. – № 3.
20. Малинка А. Родыны и хрестыны // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5.
21. Келли Д.Р. Основания для сравнения // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 7. – М., 2001.
22. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // КС. – 1890. – Т. 29. – № 5.
23. Стороженко Н.В. «Малорусские суеверия, коим мало кто верил, собранные 1776 г.» (Рукопись А.И.Чены) // КС. – 1892. – Т. 36. – № 1.
24. К.М. [Мельник К.] Путевые очерки Подолии // КС. – 1884. – Т. 10. – № 10.
25. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // КС. – 1889. – Т. 24. – № 1.
26. Милорадович В. Дорогой хлеб // КС. – 1894. – Т. 45. – № 4.

Т. С. Ляліна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «РУССКАЯ СТАРИНА» (1870 – 1918 рр.)

В останні десятиліття окреслилися досить перспективний напрям історичних досліджень – вивчення історичної періодики, історії її виникнення, взаємостосунків із органами цензури, тематики і напрямів публікацій, їх впливу на розвиток історіографії, джерелознавства та історичної науки в цілому. Дореволюційні історичні почасові видання являють собою особливий предмет історичних досліджень. З одного боку, вони можуть виступати джерелом вивчення конкретної історичної проблематики, а з іншого – самі є об'єктом історичних студій.

Одним із найбільш авторитетних і популярних журналів історичного спрямування була «Русская старина» (1870 – 1918), що належала до т.зв. публікаторського напрямку. Часопис відзначався друкуванням на своїх сторінках в основному неопрацьованих документальних матеріалів, відтак є унікальним джерелом з російської історії, у тому числі з історії українських земель. Дослідження публікацій «Русской старины», що стосувалися української історії, їхньої наукової цінності та значущості є важливим завданням сучасної історіографії.

В українській історичній науці є низка досліджень історичних журналів, на сторінках яких з'являлися матеріали на українську тематику [1]. Започаткував розробку цієї проблематики О. Кіян, який окреслив напрями досліджень публікацій на українознавчу тематику в російських дореволюційних історичних журналах «Русский архив», «Русская старина», «Исторический вестник», «Древняя и новая Россия» [2]. С. Сініченко у своїй статті спробував дослідити співпрацю з «Русской стариной» українських істориків [3]. Однак українознавча історична тематика в

публікаціях «Русской старины» недостатньо висвітлена в історичній літературі і потребує подальшого опрацювання.

Загалом публікації з української історії у виданні можна умовно розділити на кілька тематичних напрямів: публікації соціально-економічної тематики, з історії суспільно-політичних рухів, козацтва, джерела і матеріали з історії української культури, освіти, окремо можна виділити публікації з історії церкви. Ми пропонуємо звернути увагу на публікації журналу, що стосуються історії української освіти та освітніх закладів. Завданнями цієї розвідки є виявити, систематизувати й узагальнити публікації журналу, що стосувалися історії виникнення й розвитку освітніх закладів та освіти на українських землях у ХІХ ст.

В «Русской старине» вийшло друком кількадесят публікацій на українську освітянську тематику. У їхньому числі варто виділити мемуарні та епістолярні джерела, офіційні документи, біографічні розвідки, автобіографічні матеріали. Тематично їх можна поділити за територіально-адміністративною ознакою – джерела з історії харківського, київського та одеського учбових округів.

У кількісному відношенні більшість публікацій складають документи та матеріали про Харківський університет. Значну цінність для дослідження історії першого в Україні університету мають ряд публікацій стосовно його засновника В. Каразіна. Серед них варто виділити біографічний нарис, написаний одним із вихованців університету 1820-х рр. [4]. Він складений на основі того, що автор «слышал об этом предмете как от самого В. Каразина, так и от других харьковских старожилов», і присвячений опису історії створення Харківського університету. Автор наголошує, що цей університет був першим, який створили на громадські кошти. В. Каразін, виходець із Харківської губернії, виступаючи перед місцевими дворянами з ідеєю створення університету, наголошував: «Я смею думать, что губерния наша предназначена разлить вокруг себя чувство изящности и просвещения» [4, 334]. У липневій книзі «Русской старины» за 1899 р. надруковано указ імператора Олександра І про пожалування Катеринославського предводителя дворянства кавалером ордена Св. Анни II ступеню за пожертвування місцевих дворян на Харківський університет [5]. У листі до князя А. Чарторийського В. Каразін пише: «Вам известно, до какой степени разстроено мое состояние безумными усилиями содействовать блистательно к просвещению и процветанию Украины, моей родины. Мне больно видеть ее, богатую и дарами природы и талантами ее обитателей, в поругании и презрении» [6, 704]. Цей лист був використаний Я. Абрамовим при написанні науково-популярної біографії В. Каразіна, що вийшла в серії «ЖЗЛ» [7]. Ряд матеріалів щодо історії Харківського університету, які були надруковані в «Русской старине», використані Д. Багалієм при написанні його фундаментального дослідження «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)». В 2-х томах [8]. Крім вказаних матеріалів, у «Русской старине» вийшла низка публікацій, які стосувалися діяльності В. Каразіна на ниві поширення освіти, його наукової, просвітницької та державної діяльності.

Заслуговує на увагу біографічний нарис про Т. Осиповського, професора математики Харківського університету з дня його заснування та незмінного ректора цього закладу упродовж багатьох років (1813 – 1821) [9]. Дослідження написане на основі архівних матеріалів колишнім студентом фізико-математичного факультету